

Christophas Dieckmannas, Saulius Sužiedėlis

LIETUVOS ŽYDŲ PERSEKIOJIMAS IR MASINĖS ŽUDYNĖS 1941 METŲ VASARĄ IR RUDENĮ: ŠALTINIAI IR ANALIZĖ

Dr. Brigitte Mihok recenzija

Monografijos autoriai pateikia diferencijuotą Lietuvos žydų persekiojimo ir naikinimo 1941 m. vasarą analizę. Tuo pačiu jie nagrinėja persekiojimo aplinkybes, motyvus ir tikslus bei kelia klausimą apie nusikaltėlius ir jų atsakomybę. Rekonstruojant kompleksinę sąveiką tarp įvykių okupuotuose kraštuose ir Vokietijos reicho centre, jiems pavyksta pateikti tikslų 1941-ųjų metų įvykių vaizdą. Ypatingas vaidmuo čia tenka daugiasluoksniams okupacinėms ir kolaboracinėms struktūroms.

Remiantis šaltinių analize, monografijoje nagrinėjami du pagrindiniai dalykai: (1) pirmosiomis karo dienomis vykusių pogromų bei šaudymų aplinkybės ir (2) vietos institucijų vaidmuo, vykdamas masinius nusikaltimus provincijoje.

(1) Pirmosiomis karo savaitėmis vykusių pogromų ir šaudymų aplinkybės (p. 1–32)

1941 m. birželio 22 d. Vokietijos vermachtui įžengus į Lietuvą, čia prasidėjo holokaustas – gerokai greičiau palyginti su kitomis vokiečių okupuotomis šalimis. Chaotiškų ir skubių įvykių akivaizdoje pirmosiomis vokiečių invazijos dienomis tam tikrą vaidmenį suvaidino ir vokiečių provokuojamas bei inspiruojamas vietos gyventojų smurtas prieš žydus, ir spontaniški politiniu bei etniniu požiūriu motyvuoti išpuoliai.

Autoriai nurodo keletą veiksmų, kurie, būdami susiję tarpusavyje, buvo svarbūs pasinaudojant vietos gyventojų priešišku žydams ir lietuvišku nacionalizmu:

- Nacionalsocialistai priėmė sprendimą vykdyti „Barbarosos“ operaciją kaip „naikinimo karą“ (*Vernichtungskrieg*) – tokia karyba iš esmės skyrėsi nuo karo, kuris vyko Vakarų fronte.
- Saugumo policijos ir SD įsakymu buvo sudarytos operatyvinės grupės (*Einsatzgruppen*), turėjusios vykdyti „valymo operacijas“ (*Säuberungsoperationen*) okupuotuose kraštuose.
- Reicho centrinės saugumo valdybos (RSHA) vadovas Reinhardas Heydrichas išleido slaptą nurodymą, pagal kurį (buvusiai sovietų) partijai ir valdžiai dirbę komunistai bei

žydai turėjo būti sunaikinti. Tuo pačiu reikėjo slapta stiprinti ir provokuoti antisovietiška nusiteikusių vietos gyventojų išpuolius, tačiau vykdyti juos nepastebimai (*allerdings spurenlos*).

- Socialinė, politinė ir ekonominė Lietuvos padėtis leido įgyvendinti Heydricho planą įtraukti vietos gyventojus į „valymo kampanijas“: antisemitinė iliuzija, neva Lietuvą valdo žydai, buvo labai paplitusi, o „žydiškojo bolševizmo“ stereotipu propagandos tikslams pirmiausia naudojosi ir jį kultivavo LAF. Pirmasis „valymo akcijų“ etapas vyko kaip plataus masto „bolševikiškas apšalyimas“ nuo kolaborantų ir žydų.

Christophas Dieckmannas nagrinėja Vokietijos karo prieš Sovietų Sąjungą daugialypiškumą ir įtraukia į šį kontekstą NS režimo vykdytą antižydišką politiką (p. 12–27). Remiantis šaltinių medžiaga, atskleidžiama, kad buvo rimtai ketinama į vokiečių vykdomą karą įtraukti ir lietuvių pajėgas. Buvo planuojama koordinuoti „pasipriešinimo grupes“ ir jų judėjimą, naudotis agentų veikla bei rengti tarp lietuvių sabotažo specialistus. (p. 28–32)

Išvados:

- Birželio 17 d. Vokietijos saugumo policija gavo užduotį rengti pogromus.
- Ji siekė sušaudyti kuo daugiau karo tarnybai tinkamų žydų tautybės vyrų.
- Vokietijos saugumo policija ketino savo politikos tikslams pasinaudoti ne vokiečių tautybės vietos gyventojais.
- Žudikiški saugumo policijos ketinimai peržengė susitarimų su vermachtu ir būsimąja civiline valdžia ribas.
- Visos vokiečių institucijos pritarė tikslui – dalį žydų išvaryti, o kitą dalį sunaikinti.

1.1. Smurtas ir antisemitiniai išpuoliai KAUNE: Vokiečių raginimas ir lietuvių bendradarbiavimas

Išnagrinėję išpuolius, pogromus, viešus pažeminimus ir šaudymus, autoriai daro tokias *išvadas*:

- Išpuoliai prieš Lietuvos žydus prasidėjo sulig karo pradžia ir paaštrėjo, kai birželio 25 d. į Kauną įžengė vokiečių saugumo policijos priešakinis būrys, vadovaujamas SS generolo Walterio Franzo Stahleckerio.

- Nuo birželio pabaigos žudynės vykdavo ne taip viešai, jos buvo perkeltos į Kauno VII fortą. Birželio 27 d. sudaryti TDA batalionai buvo greit įtraukti į masines žudynes. Dar liepos 1 d. buvo sudarytos penkios „pagalbinės policijos dalinių“ kuopos, iš kurių dvi buvo pavaldžios 1b operatyviniam būriui. Viena šių kuopų dalyvavo saugant ir žudant žmones Kauno VII forte. Šauliais-žudikais buvo tapę taip pat ir vokiečių bei lietuvių kareiviai ir policininkai. Apskritai laikomasi požiūrio, kad už žudynes buvo atsakinga vokiečių saugumo policija, net jei nurodymai dėl masinių žudynių VII forte pobūdžio ir buvo kitokie.
- Norėdama ateityje išvengti ginčų su vermachtu, kilusių dėl „visiškai neorganizuotų masinių šaudymų“, vokiečių saugumo policija priėmė sprendimą sudaryti specialiuosius vokiečių vadovaujamus mirties būrius: neva dėl „incidentų“ prireikė iš vokiečių ir lietuvių sudaryti vad. „Hamanno būrį“, tam kad ateityje būtų galima „kontroliuoti“ žudynes.

1.2. Vokiečių siekiai rengiant pogromus, lietuvių parengtis

Atkūrus vokiečių saugumo policijos veiklą pirmosiomis vokiečių invazijos dienomis, keliamas klausimas, kaip buvo prieita iki pogromų, kas buvo už juos atsakingas ir ko jais buvo siekiama. Konstatuojama, kad buvo siekiama dviejų tikslų, kurie iš dalies sutampa ir vienas kitą papildo:

- (a) Viena svarbiausių vokiečių saugumo policijos užduočių – kuo nepastebimiau inicijuoti pogromus prieš žydus.
- (b) Nuo 1941 m. kovo mėn. lietuvių sukilėliai taip pat stengėsi propagandos priemonėmis rengti išpuolius prieš žydus (siekdami juos išvaryti), o atskirais atvejais jie net ir žudydavo žydus.

Vykdydamos pogromus, vokiečių saugumo policijos pajėgos siekė įvairialypių tikslų:

- a) Vokiečių saugumo policija ketino reikiama linkme nukreipti vietos gyventojų ryžtą veikti, kad jis netaptų politiškai pavojingas. Vokiečiams buvo aišku, kad lietuviams nebus leidžiama nei sukurti nepriklausomą valstybę, nei sudaryti nacionalinę kariuomenę. Dėl šios priežasties jų dėmesį ir energiją reikėjo nukreipti į tariamai „priešiškus žydus“.

- b) Vokiečių saugumo policijai atrodė, kad iniciatyvą rengti masines žudynes svarbu pristesti ne vokiečių tautybės gyventojams. Atsižvelgiant į tai, reikia vertinti ir filmuotą medžiagą bei nuotraukas, turėjusias pagrįsti teiginį, neva „pirmąsias spontaniškas egzekucijas (...) vykdė lietuviai“.
- c) Be to, reikėjo parodyti vermachtui, kad vietos gyventojai „pirmųjų priemonių ėmėsi savo iniciatyva.“ Šaltiniai byloja, kad vermachtas buvo informuotas apie įvykius, tačiau jis nereiškė dėl jų beveik jokių protestų ir juos toleravo.
- d) Pogromai ir masinės žudynės buvo įbauginimo ir teroro priemonė, tarp kita ko turėjusi palengvinti vėlesnę getoizaciją.
- e) Saugumo policija siekė išplėsti savo kompetenciją ir tapti vienintele galima tvarkančiąja galia (*Ordnungsmacht*) – institucine atsvara tariamai aptiktam chaosui.
- f) Teiginys, neva vietos gyventojai savo iniciatyva ėmėsi žudyti žydus, galėtų padėti pateisinti platesnio masto antisemitines priemones.

Šaltinių medžiaga apskritai byloja apie vokiečių iniciatyvą ir lietuvių dalyvavimą joje.

(2) Vietos institucijų vaidmuo ir masiniai nusikaltimai provincijoje

Nacionalsocialistinės politikos *lūžiu* sprendžiant „žydų klausimą“ laikomas vokiečių civilinės valdžios suformavimas Lietuvoje 1941 m. liepos 26–27 d. Šie pokyčiai matyti iš daugybės Kaunui ir jo apylinkėms išleistų dekretų: dėl draudimų, teisių atėmimo, pažeminimo, stigmatizavimo ir izoliavimo.

2.1. Reivyčio byla ir Jägerio raportai

Nepaisant kai kurių neaiškumų, Jägerio raportai, SSRS pranešimai apie įvykius, Stahleckerio dokumentai, Reivyčio byla ir panašaus pobūdžio pirminė medžiaga laikomi svarbiausiais šaltiniais, atkuriant įvykius Lietuvoje.

Išsamiai išnagrinėjus Reivyčio bylą, išaiškėja Lietuvos žydų holokausto mechanizmas ir eiga bei tai, kiek į jį buvo įsipainioję vietos valdžios ir policijos pareigūnai.

Ši byla atskleidžia Lietuvos žydų koncentracijos ir jų turto nusavinimo būdą, bet ne mastą. Byloje minima tik maždaug viena dvidešimtoji žydų bendruomenių dalis ir dokumentuojami pirmiausia Lietuvos kaimo vietovių ir miestelių žydų tautybės gyventojų koncentracijos bei jų turto nusavinimo faktai. Tačiau čia apžvelgiamos genocido mechanizmo detalės ir atskleidžiami paklusnieji (nuolankieji) vokiečių idėjos vykdytojai,

dažniausiai kaimo tvarkdariai, vykdę įsakymus, kuriais buvo inicijuojamas masinis naikinimas.

Lietuvių policijos pareigūnai vaidino svarbų vaidmenį, vykdant genocidą, ir jų atsakomybės negalima mažinti. Nors žydų bendruomenė buvo pasmerkta, buvo galima išgelbėti bent daugiau pavienių asmenų.

Išvados:

- Aišku, kad sprendimas naikinti žydus buvo priimtas Berlyne, o jo vykdymą stebėjo A operatyvinė grupė. Už įvykių eigą buvo atsakingas SS štandartenfiureris Karlas Jägeris, vadovavęs 3-jam operatyviniam būriui, tačiau masinį naikinimą koordinavo SS oberšturmfiureris Joachimas Hamannas.
- Nors holokaustą buvo sumanę vokiečiai, vykdomoji jėga įgyvendinant šiuos planus buvo Reivytis ir jo policijos pareigūnai.
- Vietos policijos vadai, kurie sulaikydavo „žydų tautybės valstybės piliečius“, buvo nedviprasmiškai išsipainioję. O 1941 m. rugpjūčio pabaigoje daugeliui jau buvo aišku, kad žydai renkami iš provincijų ne deportacijai, o nužudymui.

Antroji vieta pagal svarbą tenka vadinamiesiems Jägerio raportams, kuriuose pranešama apie naikinimo mastus. Čia pateikiamas kruopštus, biurokratinis įvykdytų žudynių ir šaudymų bei jų eigos aprašas. (p. 111–117)

S. Sužiedėlis nurodo keletą dalykų, kuriuos dar reikėtų išaiškinti (aukų skaičių, aukų apibūdinimą, žudikų tapatybę). (p. 117–118)

2.2. Įvykių dviejuose provincijos miestuose analizė (p. 92–111)

Atkūrus įvykius *Jurbarke*, nedideliame mieste ties Lietuvos-Vokietijos siena, ir *Utenoje* šiaurės rytų Lietuvoje, galima padaryti **išvadą**, kad nusikaltimai buvo vykdomi pagal panašią schemą:

- Abiem atvejais vokiečių iniciatyva visiškai išnaikinti žydų tautybės gyventojus buvo akivaizdi. Nedviprasmiškas atrodė ir lietuvių administracijos bei policijos pasirengimas bendradarbiauti.
- Lietuvių tautybės gyventojai buvo įvairiapusiškai įtraukiami į persekiojimo ir žudymo veiksmus: tarp civilinių ir policijos institucijų vyko platus bendradarbiavimas rengiant

ir vykdant žudynes. Didelė dalis lietuvių regioninės ir vietos valdžios bei policijos pareigūnų dalijosi įvairius darbus, nustatant ir atrenkant aukas, jas atskiriant nuo kitų gyventojų, izoliuojant, plėšiant ir galiausiai žudant. Nors iniciatyva ir priklausė vokiečiams, jie pasinaudojo nebaudžiamumo erdve, kuri susidarė dėl vokiečių vykdomos antisemitinės politikos.

Baigiamojoje dalyje pateikiama genocide dalyvavusių institucijų apžvalga.

1941 m. vasarą ir rudenį vykusias žudymo operacijas daugiausia koordinavo Kaune įsikūręs 3-ojo YB štabas.

Ribotas pajėgas papildė vokiečių ir lietuvių institucijų bendradarbiavimas, kurio dėka pavyko nedelsiant įvardyti ir identifikuoti aukas, jas išnaudoti, atimti jų turta, jas koncentruoti ir galiausiai nužudyti.

Vokiečių saugumo policijai logistinėmis priemonėmis bei personalu padėjo šios vokiečių institucijos:

- a) vermachtas, daugiausiai karo lauko komendantūros ir apsaugos divizijos,
- b) vokiečių policijos batalionai, ypač 11-asis ir 65-asis batalionai,
- c) kitos policijos institucijos, ir civilinės, ir karinės (pvz., kriminalinė policija ir karo lauko žandarmerija),
- d) vokiečių civilinė administracija.

Kad galėtų vykdyti masinius nusikaltimus, vokiečių institucijoms reikėjo daug lietuvių pagalbininkų, policijos ir valdžios pareigūnų. Kaip rodo monografija, atsirado paklusnių vokiečių idėjų vykdytojų, o didžioji aukų dalis buvo nužudyta padedant lietuviams arba jie žuvo tiesiogiai nuo lietuvių rankos. Iš lietuvių žudynėse dalyvavo:

- a) asmenys, priklausę nereguliosioms pajėgoms, kurios atsirado spontaniškai ir buvo greit reorganizuotos, pavyzdžiui, Klimaičio grupė ir nemažai kitų „partizanų”,
- b) TDA junginiai, vėliau pavadinti savisaugos batalionais, literatūroje žinomi kaip policijos batalionai (*Schutzmannschaften*),
- c) Kauno policijos padalinys ir naujai įsteigti vietos skyriai,
- d) lietuvių saugumo policijos agentai ir karininkai,
- e) didelė dalis lietuvių civilinės administracijos, taip pat ir laikinieji valdžios organai, veikę pirmosiomis karo savaitėmis, bei vėlesnės nuolatinės institucijos,

- f) Lietuvos laikinajai vyriausybei teko kontroversiškas vaidmuo, naikinant žydus, tiesa, jis nebuvo tiesioginis, bet vis dėlto vaidmuo. 1941 m. birželio 23 d. sudarytai Laikinajai vyriausybei nepavyko – bent iš pradžių, kai ji per radiją ir spaudą galėjo kreiptis į visuomenę – įvykdyti savo pareigos pabandyti aiškiai pasisakyti prieš smurtą žydų atžvilgiu.
- g) Didelė dalis lietuvių pagalbinių pajėgų dalyvavo atsitiktiniuose veiksmuose ir vaidino antraeilį vaidmenį – saugodavo suimtuosius, medžiojo pasislėpusius žydus ir pan.

Autoriai pateikė reikšmingą ir išsamią monografiją, kurioje nagrinėjama iki šiol primiršta naujųjų laikų istorijos tema – daugiasluoksnės okupacinės ir kolaboracinės struktūros, taip pat ir klausimas, kaip vokiečių okupacinė valdžia savo tikslams pasinaudojo vietos gyventojų priešišku žydams bei lietuvių nacionalizmu.

Monografija grindžiama puikiu šaltinių, randamų visuose atitinkamuose archyvuose, išmanymu.

Ši monografija yra ypač vertinga ne tik dėl išsamios invazijos aplinkybių ir prielaidų analizės, bet ir dėl to, kad joje itin tiksliai aprašomas visas kolaboravimo spektras. Masinių žudynių iniciatyva nedviprasmiškai priklausė okupacinei valdžiai, tačiau be aktyvaus lietuvių policijos ir administracijos dalyvavimo ji vargu ar būtų buvusi įgyvendinta.

Iki šiol buvo parašyta nedaug mokslinių darbų apie kolaboravimo aplinkybes ir dar mažiau apie lietuvių policijos bei administracijos atliekamą vaidmenį ir funkcijas, vykdamas masines žudynes. Galimybę iš dalies su tuo susipažinti suteikia ši monografija – vertindama Reivyčio bylą bei nuodugniai analizuodama atvejų tyrimus. Čia atskleidžiama, kad vietos tvarkdaryų pajėgos buvo pasirengusios įvykdyti kiekvieną gautą įsakymą. Ir kad besąlygiškas instrukcijų bei įsakymų vykdymas, nieko neklausinėjant, tapo pagrindiniu vietos policijos pajėgų gyvenimo veiksmu.

Vietos policijos ir administracijos sąsajų bei kolaboravimo tyrinėjimų situacijai nušviesti pateiksime Vengrijos pavyzdį. Galimybė viešai įvardyti ir išnagrinėti istorinius įvykius bei politinę atsakomybę atsirado tik 1990 m. pradžioje. Nuo tada vyksta karšta mokslininkų

diskusija apie holokaustą, buvo paskelbta nemažai mokslinių darbų, kurių autoriai savo dėmesį pirmiausia skyrė aukos ir nusikaltėlio temai, pateikdami kritinę holokausto analizę, turint galvoje į anuometinės Vengrijos valstybės atsakomybę, ir tokiu būdu pradėdami *mąstymo paradigmos kaitą*.

Tuo pat metu paaiškėja, kad Vengrijoje vis dar nėra susiformavęs visuomenės požiūris į holokaustą ir atsakomybę už jį. Tam dar turi įvykti keletas pokyčių, kurie nors ir prasidėjo, tačiau dar galutinai neįsitvirtino:

- Tik po to, kai holokausto tyrinėjimai taps pripažinta istorijos mokslo tema, iš jų galėtų išsirutulioti visuomenės požiūris į tai, galbūt sukelsiantis kolektyvinės atminties transformaciją. Be to, holokausto istorija privalo tapti neatsiejama mokyklų programos dalimi (visose mokymo pakopose).
- Taip pat reikia daugybės įvairialypių prisiminimų bei gyvenimo istorijų, t. y. visuomenėje turėtų prasidėti diskusija tiek su žydų, tiek su ne žydų atmintimi.
- Ir galiausiai būtina intensyvesnė diskusija apie holokaustą vietos lygmeniu (regioninių ir vietos istorinių monografijų forma), kurios dėka holokaustas galėtų būti suvokiamas kaip bendra istorija.

Minėtus pokyčius, mano požiūriu, būtina apsvarstyti ir Lietuvoje.